

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
Том 101, 2008

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“
FACULTE D'HISTOIRE
Tome 101, 2008

ОТ КУЛТУРЕН ТРАНСФЕР КЪМ СОЦИОКУЛТУРНА ТРАНСФОРМАЦИЯ: ЧАСОВНИЦИТЕ И УСЕЩАНЕТО ЗА ВРЕМЕТО В БЪЛГАРИЯ*

АНДРЕАС ЛИБЕРАТОС

Институт за средиземноморски изследвания, Ретимно

Andreas Lyberatos. FROM CULTURAL TRANSFER TO SOCIOCULTURAL TRANSFORMATION. CLOCKS AND TIME PERCEPTION IN BULGARIA

The invention of the mechanical clock was one of the most significant technological advances which brought about European world hegemony. Starting with the clock towers which gradually became an indispensable element of Balkan town landscape and sound environment during the 17th and 18th centuries, and reaching the climax of mass imports of pocket or wrist watches from Central Europe during the early 20th century, the transfer of the new technology to Europe's Southeastern periphery not only changed the system of time measurement, but was also related to the concomitant important cultural shifts in the perception of time, most importantly the transition from time obedience to time discipline. Focusing on present day Bulgaria and using mostly Bulgarian sources, the paper offers an overview of the abovementioned process, tackles the ensuing theoretical and methodological questions and outlines an approach to the study of this particular case of cultural transfer.

* Настоящата статия представлява обработен вариант на публична лекция, изнесена в Софийския университет на 29 ноември 2011 г. в рамките на Семинара за национална и регионална история XV–XIX в. Бих искал да изразя моята благодарност към организаторите на Семинара и особено към декана на Историческия факултет доц. Пламен Митев и към гл. ас. Ваня Рачева за поканата и гостоприемството.

*Те мълчат си, но той, той разказва!
Ой, ой, ой, тези случки безчет
за това как говорил с Вазова
за часовника, старата язва
и за шкафа на кораба взет*

[...]

*Нейде бие часовника стария,
онзи който на баба ми май
в Санстефанската още България
и се паднал – да, да! – на лотария
на военния коледен чай.*

Валери Петров
(Край синьото море)

През декември 1871 г. Моско Поптонев Добринов, учител по онова време в Горна Оряховица, публикува в списанието на Българското цариградско читалище една кратка история със следното заглавие: „За изнамерването на сахатите за в джоб“¹. Добринов възпроизвежда, най-вероятно от немски източник, историята за Петер Геле (или по-скоро Хенлайн или Хеле), възрастният занаятчия, който, според легендата, изобретил около 1500 г. първия джобен механичен часовник, т.нар. „Нюрнбергско яйце“. Историята представява преди всичко призив срещу суеверието: изобретението закъсняло заради реакцията на зетя на Геле, терзията Вилбалд, който разрушил един почти готов джобен часовник, тъй като бил убеден, че това, което цъкало вътре в онова дървено гюленце, е самият Сатана. От друга страна, Добринов целял с тази поучителна история да изтъкне значението на дисциплинирания труд, на упоритостта и на целенасочеността, т.е. на качествата, които олицетворява изобретателят Петер Геле. Покрай тези морални поучения, и макар не на първо място, в историята става дума и за значението на самото изобретение. Петер Геле, гражданин на „знаменитий град Нюремберг“, обяснява: „Сега вече секи ще знае кога ще изгрява и захожда слънцето, месеца и звездите, трудолюбивия работник ще знае да се ползува от времето; болния – да брой и разпорежда времето от деня за оздравлението си; ученикът – да приготвя урокът си; учителят да захваща преданието си; чиновниците длъжностите си, а умирация приближението на смъртта“². Макар и с известно преувеличаване, тези думи описват дълбоката социокултурна трансформация, станала

¹ Добринов, М. За изнамерването на сахатите за в джоб. – Читалище, II, № 6–7, 272–327, 312–315.

² Пак там, 314–315.

възможна благодарение на новото изобретение, което създадо условията за „приватизация“ на времето, т.е. за личен контрол и проследяване на времето по желание и по всяко време.

Последните от изобретяване и разширяване употребата на механичните часовници са станали обект на редица много важни студии в областта на историята на техниката и на социалната и културната история в Западния свят. Учени като Люис Мъмфорд, Карло Сипола или Дейвид Ландес са подчертали значението на часовника както за трансформацията на европейското общество и култура, така и за създаването на техническото надмощие и хегемония на европейската цивилизация в модерния свят³. Часовниковите механизми оказали дълбоко влияние върху европейското философско схващане за природата, човека и обществото. От хелиоцентричната теория за строежа на Вселената на Й. Кеплер и учението за държавата на Т. Хобс до „Човекът-машина“ на Ж. О. дьо Ламетри часовниковите механизми служели като метафори за идеалите на ренесансовия човек за контрол, точност и предвидимост⁴. Паралелно, в областта на практиката, все по-разширяващата се употреба на времеизмерващите механизми е свързана с дълбоки културни и социални преобразования, както например преминаването от религиозното към светското и рационалното схващане за времето, преходът от времево „послушание“ към времева дисциплина, дълбоките промени в социалната организация на труда и възникването на понятието за „свободното“ време, стандартизацията и глобализацията на времето и други явления, които от половин век насам са обект на много важни исторически и социологически проучвания от учени с голяма ерудиция като например Жак Льо Гоф, Едуард П. Томпсон, Евиатар Зерубавел и др.⁵

За разлика от тази интелектуална дейност и нейните плодове, изследванията върху часовниците и времето на Балканите принципно отбягват подобни въпроси, считайки в най-добрия случай резултатите на гореспоменатото изследователско тяло за дадености, важащи и за балканските общества. До голяма степен това се обяснява от факта, че тази трансформация се явява в Балканския регион като резултат на един специфичен процес на технологичен и културен трансфер

³ Mumford, L. *Technics and Civilization*. London, 1934; Cipolla, C. *Clocks and Culture 1300–1700*. London, 1967; Landes, D. S. *Revolution in Time. Clocks and the Making of the Modern World*. Harvard, 1983.

⁴ Macey, S. L. *Clocks and the Cosmos. Time in Western Life and Thought*. Hamden, 1980.

⁵ Вж. напр.: Le Goff, J. *Au Moyen Age: Temps de l'Eglise et temps du marchand*. – *Annales ESC*, XV, 1960, No 3, 417–433; *Idem*. *Le temps du travail dans la 'crise' du XVIe siècle: du temps médiéval au temps moderne*. – *Le Moyen Age*, 69, 1963, 597–613; De Grazia, S. *Of Time, Work and Leisure*. New York, 1962; Thompson, E. P. *Time, Work-discipline and Industrial Capitalism*. – *Past & Present*, 38, Dec. 1967, 56–97; Zerubavel, E. *The Standardization of Time: a Socio-historical Perspective*. – *The American Journal of Sociology*, 88, 1982, No 1, 1–23; Mohavedi, S. *Cultural Preconceptions of Time. Can We Use Operational Time to Meddle on God's Time?* – *Comparative Studies in Society and History*, 27, 1985, No 3, 385–400. За един изключително информативен преглед вж.: Landes, D. Цит. съч.

от Централна и Западна Европа, трансфер на обекти на материалната култура – механичните часовници, съпроводени от нови системи за измерване на времето и нови практики за неговото проследяване. Дори и да приемаме това обяснение, изследването на процеса на „културен трансфер“, на неговите агенти, механизми и последствия за обществата-приемници е като цяло пренебрегнато и засенчено напълно от символичните измерения на употребата на часовника. С други думи, часовникът се третира на Балканите преди всичко като „паспорт“, външен белег и свидетелство за европейската идентичност, без някой да се пита как е станала и какво означава тази „европеизация“ за балканските общества.

Целта на настоящата статия е да очертае един различен подход, вземайки българските земи като рамка и използвайки предимно български примери и извори. Като изходен пункт за този подход служи проблематиката за културния трансфер, която се развива от 80-те години на XX в. насам в рамките на европейската – главно френска и германска – литературна и културна история и придобива напоследък нарастващо влияние и в изследването на други полета и региони. Критичното отношение към есенциализирането на „културите“ (национални или други), фокусирането върху ролята на посредниците и механизмите на посредничество и акцентирането върху динамичния характер на приемането на трансферирания културен елемент от обществото-приемник са едни от характерните белези на проблематиката за „културния трансфер“, които я правят подходяща и стимулираща рамка за осмислянето на проникването на часовниците и свързаните с тях времеизмерващи практики и обичаи в Балканския регион⁶. От друга страна, като фокус на нашия изследователски подход служи „преживяването“, т.е. усещането за времето като звено, в което се „кръстосват“ двете истории на културен трансфер (материален и идеен) от Западна и Централна Европа, и на социокултурна трансформация на балканските общества⁷.

* * *

Ще започна изложението си с обществените часовници, поставени на кули, не само защото те са между първите видове механични часовници, дошли по нашите земи. Часовниковите кули, в качеството си на забележителни постройки, доминиращи градския пейзаж и звуковото пространство, също така нееднократно са привличали, за разлика от другите видове часовници,

⁶ Вж. между други: *Espagne, M., M. Werner: La construction d'une référence culturelle allemande en France. Genèse et histoire (1750–1914).* – *Annales ESC*, 42, 1987, No 4, 969–992; *Eidem* (eds). *Transferts. Relations interculturelles dans l'espace francoallemand (XVIIIe–XIXe siècle).* Paris, 1988; *Lüsebrink, H.-J., R. Reichardt* (eds). *Kulturtransfer im Epochenbruch. Frankreich – Deutschland 1770 bis 1815.* Leipzig, 1997; *Middell, M.* *Kulturtransfer und historische Komparatistik – Thesen zu ihrem Verhältnis.* – *Comparativ* 10, 2000, No 1, S. 7–41.

⁷ *Werner, M., B. Zimmermann.* *Beyond comparison: histoire croisée and the challenge of reflexivity.* – *History and Theory*, 45, 2006, 30–50.

научния интерес и са разглеждани именно в контекста на символичната европеизация или по-скоро „деориентализация“, за която стана вече дума. На първо място часовниковите кули са „обект на наблюдение“ от страна на западните пътешественици, пътуващи из Балканите от XV в. насетне. В техните пътеписи кулите-часовници са символично натоварени с прогресивистичен и европоцентричен смисъл. Те често коментират тяхното отсъствие или, когато ги срещат, изразяват изненада за съществуването им в една мюсюлманска страна⁸. Роберт де Дръо например, придружавайки френския посланик по време на неговото пътуване от Истанбул до Лариса през 1665 г., бил изненадан от съществуването в град Серес на кула с часовник, който биел часовете „алафранга“. Той уверява, че това бил единственият обществен часовник в Турция, понеже камбаните и обществените часовници били забранени от султана поради религиозни причини⁹. Подобни ориенталистични възприятия на часовниковите кули много често се възпроизвеждат от балканските преводачи и изследователи, склонни да подчертаят изостаналостта и ретроградния характер на Османската империя¹⁰. Също така трябва да отбележим, че развиваният се напоследък интерес към часовниковите кули в турската историография запазва до голяма степен акцента върху техните символични функции, като ги разглежда в рамките на дискусиата за вестернизацията на Турция, както и тази за „османския колониализъм“¹¹.

⁸ *De Busbecq, O.* The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, transl. by E. S. Forster. Oxford, 1927, 135–136; *Йоноу, М.* (ред.) Немски и австрийски пътеписи за Балканите XVII – средата на XVIII в. С., 1986, с. 82 и др. Вж. също *Gradeva, R.* On ‘Frenk’ Objects in Everyday Life in Ottoman Balkans: the case of Sofia, mid-17th – mid 18th c. – In: *Relazioni Economiche tra Europa e Mondo Islamico secc. XIII–XVIII.* Prato, 2006, 785–788

⁹ *Цветкова, Б.* (ред.) Френски пътеписи за балканите. Т. 1. XV–XVIII век. С., 1979, 237–238. Евлия Челеби, пътувайки по същото време из Балканите, описва в пътешествието си тристот часовникови кули в различни балкански градове. *Lowry, H. W., Y. Dağlı.* The Passing of Time: Ottoman Clock Towers in the Balkans, ca. 1570–1675. – In: *Balta, E., Y. Dedes, E. N. İşli, M. S. Koz* (eds). *Yücel Dağlı Anısına: „Geldi Yücel, Gitti Yücel. Bir Nefes Gibi“.* İstanbul, 2011, с. 426.

¹⁰ Вж. напр. *Йоноу, М.* Европа отново открива българите. XV–XVIII век. С., 1980, 150–151. За усвояването на западна техника от страна на османците вж. *İshanoğlu, E.* Some Remarks on Ottoman Science and its Relation with European Science and Technology up to the End of 18th Century. – In: *Idem.* *Science, Technology and Learning in the Ottoman Empire.* Ashgate, 2004, I, 45–71.

¹¹ *Deringil, S.* “They Live in a State of Nomadism and Savagery”: The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate. – *Comparative Studies in Society and History*, 45, No 2, 2003, p. 320; *Uluengin, M.* Secularizing Anatolia Tick by Tick: Clock Towers in the Ottoman Empire and the Turkish Republic. – *International Journal of Middle Eastern Studies* 42, 2010, 17–36; *Wishnitzer, A.* A comment on Mehmet Bengü Uluengin, “Secularizing Anatolia Tick by Tick: Clock towers in the Ottoman Empire and the Turkish Republic”. – *International Journal of Middle Eastern Studies*, 42, 2010, 537–540.

От друга страна, съществуващите и до днес часовникови кули са били изследвани от националните школи по история на архитектурата. В България те са били предмет на специално внимание като форми на „българската възрожденска архитектура“. В тази богата научна литература европейското културно влияние се комбинира идеално с една уникална национална строителна традиция¹². Тази концепция е подложена напоследък на сериозна критика в рамките на един цялостен опит за деконструкция на понятието за „българската възрожденска архитектура“, опит, който провокира горещ дебат¹³. Въпреки че на моменти изглежда непродуктивен, особено когато се свива до анахроничния въпрос за „националната принадлежност“ на инициаторите, архитектите и строителите на часовникови кули, този дебат обезателно допринася за осветляването на много аспекти от този интересен културен трансфер, благодарение и на по-малко полемични приноси¹⁴. Нямам за цел да обобщавам цялостно тази дискусия, а ще се огранича да направя някои бележки през филтъра на моя интерес към проблема за културния трансфер на часовниците и съпътстващата социокултурна трансформация.

Географията на часовниковите кули, построени в Османската империя от XVI в. насам, илюстрира това явление като преди всичко балкански феномен, тъй като първата кула в Анадола била построена едва в края на XVIII в.¹⁵ Въпреки че силното християнско демографско присъствие в европейската част на империята е приведено като обяснение за това явление¹⁶, то не рефлектира върху религиозната принадлежност на хората, инициирали построяването на тези кули. Повечето от кулите в територията на съвременна България, особено по-старите, били построени по инициатива и с финансиране на местни

¹² Вж. и: *Карасимеонов, П.* Кулата в Банско и кулите-часовници в нашите земи. – Архитектура, I, № 6–7, 1946, 19–22; *Тонев, Л.* Кули и камбанарии в България до Освобождението. С., 1952; *Ангелова, Р.* Възрожденските часовникови кули. – Архитектура, III/1981, 33–36; *Тулешков, Н.* Крайпътната архитектура на Късното средновековие. – Във: Българско архитектурно наследство. 1. 1994, 28–74.

¹³ *Маринов, Ч.* Чия е тази къща? Измислянето на българската възрожденска архитектура. – Във: *Дечев, Ст.* (ред.) В търсене на българското: мрежи на национална интимност (XIX–XXI век). С., 2010, 325–404; *Тулешков, Н.* За опита на един лаик да пише в областта на архитектурната история. – Паметници, реставрация, музеи, 2009, № 1–2, 51–68.

¹⁴ *Миков, Л.* Културно-исторически профил на часовниковите кули по българските земи (XVII–XIX век). – Проблеми на изкуството, 2010, № 2, 41–49.

¹⁵ Има различни мнения по въпроса за първата часовникова кула в Анадола. Хаккъ Аджун посочва кулата в централноанадолския град Сафранболу (1796), Мехмет Улуенгин – тази в западноанадолския град Маниса от началото на XVIII в., докато Хит Лаури и Юджел Дагъл говорят за Нусретийе Саат Кулеси в анадолската част на Истанбул (1848). *Acun, H.* Anadolu saat kuleleri. Ankara, 1994, p. 34; *Uluengin, M.* Цит. съч., с. 22; *Lowry, H. W., Y. Dağlı.* Цит. съч., 434–435.

¹⁶ *Kurz, O.* European Clocks and Watches in the Near East. Leiden, 1975, с. 99.

османски сановници¹⁷ и мисля, че е съвсем логично да приемем, че представителите на османските елити, които са завоювали, управлявали и впоследствие загубили части от Централна Европа, са изиграли решаваща роля за трансфера на часовниковите кули на югоизток. Първата такава кула, за която имаме сведения, е построена в Скопие преди 1572 г., а нейният часовников механизъм бил докаран от унгарския град Зигетвар, завоюван от армията на Сюлейман Великолепни през 1566 г. Във връзка с това в Скопие идва специално и техник-часовникар, за да го инсталира и поддържа¹⁸. Главнокомандващ този Османски поход бил великият везир от християнски произход Соколлу (Соколович) Мехмед паша, прочут като щедър дарител и инициатор на строителството на много важни архитектурни паметници на Балканите. Според сведението на Стефан Герлах същият велик везир Соколлу Мехмед през 70-те години на XVI в. имал в антуража си и един немски часовникар на име Освалд¹⁹. Подобна история като тази на часовниковата кула в Скопие, изглежда че има и кулата в сръбския град Ягодина. Георг фон Найшич пише през 1634 г., че нейният механизъм бил донесен от унгарския град Каниса (днес в Сърбия), когато тази крепост паднала в ръцете на османците²⁰. Райнхолд Лубенау обаче пише през 1587-а, че механизмът бил сглобен от местния владетел, един германец, приел исляма, който бил часовникар²¹. Интересен пример представлява също така и историята на Ломската кула, построена в края на XVII в. от Инджили Ханъм, съпругата на един османски магнат от Тимишуара, който бил убит в битка срещу австрийците²². Тези примери посочват, че „трансферът“ на часовниковите кули на Балканите е тясно свързан с геополитическата експанзия и отстъпление на османската власт към и от Централна Европа, както и с османските методи на завоюване, които често включват и съдействието на местното население²³. Вярвам, че изследването на ритъма на строеж на часовникови кули, на фона на геополитическите промени и в съчетание с издирване за жизнения път на османските сановници, свързани със строежа на часовниковите кули, би ни помогнало да изясним по-добре механизма на този трансфер, в който завоюване и конверсия, изглежда, са играли съществена роля.

¹⁷ *Gradeva, R.* Цит. съч., с. 787; *Милов, Л.* Цит. съч., с. 43.

¹⁸ *Цветкова, Б.* Цит. съч., с. 140.

¹⁹ *Герлах, Ст.* Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. Прев. М. Киселинчева. С., 1976. с. 81.

²⁰ *Йонов, М.* Цит. съч., с. 65.

²¹ *Йонов, М.* (ред.) Немски и австрийски пътеписи за Балканите, XV–XVI в. С., 1979, 456–457.

²² *Милов, Л.* Цит. съч., с. 41.

²³ Литературата по въпроса е голяма. Вж. и: *İnalçık, H.* Ottoman methods of conquest. – *Studia Islamica*, 1954, No 2, 104–129; *Kafadar, C.* Between two Worlds. The Construction of the Ottoman State. Berkeley – Los Angeles – London, 1995; *Lowry, H.* The Nature of the Early Ottoman State. Albany, 2003.

Друг важен аспект от дискусията за часовниковите кули са функционалните обяснения за тяхното построяване. Паралелната, много често предидшна или първоначална, функция на часовниковите кули като отбранителни, наблюдателни или противопожарни не е достатъчна, за да обясни вземането на решение да се построят самостоятелни часовникови кули или да се постави часовников механизъм на кули с друга употреба. Това е едно важно решение, което, както е констатирано, свързва тези кули със западноевропейската традиция и им придава „по-широко социално значение“²⁴. Затова, какво представлява това социално значение, има обаче различни интерпретации. Съществува достатъчна информация, подкрепяща изразеното становище, че голям брой от по-ранните часовникови кули били част от архитектурни комплекси, построени край главните пътища, за да служат за нуждите на пътниците и пътуващите търговци, както например кулата, намирала се в двора на кервансарая в Татар Пазарджик, важно звено в пътната мрежа на Османските Балкани²⁵. Тези кули започнали да се използват, според същото схващане, и като „регулатори в ритъма на османското богослужение“, както се разбира и от следния османски надпис на старата Шуменска кула (1740): „Животът ѝ [т.е. на кулата] да бъде гладък..., та да разглася пет пъти на правоверните времето за молитва“²⁶. Тази теза не се приема от други изследователи, които се позовават на аргумента, че механичните часовници зачитали астрономическото време, а мюсюлманските богослужебни часове се определяли от специални религиозни астрономи (мувакити) в зависимост от траенето на дневната светлина, което варира от ден на ден²⁷. Тази несъвместимост не пречела обаче да се използват стенните часовници като инструменти, подпомагащи мюезините в джамии и дервишки текета през началото на XIX в.²⁸ Теоретично тази несъвместимост би била преодолима с помощта на някакъв вид дневник, регистриращ корелацията между молитвени и „часовникови“ часове. Това, което всъщност позволило тази употреба, най-вероятно е постепенното налагане на „официалната“ (равномерна) „алатурка“ часова система, на която ще се спрем по-долу. От друга страна, надписи като този от Шуменската кула би било възможно да се интерпретират и като „стратегии на трансфера“, т.е. като опити да се преодолее предполагаемата опозиция от страна на религиозните служители и да се надари нововъведения механизъм с религиоз-

²⁴ Миков, Л. Цит. съч., с. 44.

²⁵ Тулешков, Н. Крайпътната..., с. 55. За една немного убедителна критика на това становище вж.: Миков, Л. Цит. съч., с. 44.

²⁶ Хаджинедев, Н., Н. Попов, Сл. Николов. Шепот в корените. Първа книга за стария Шумен. Шумен, 2004, с. 33 [прев. от Минко Пенков, Изв. на ШИМ, 2, 1963, с. 76].

²⁷ За критиката вж.: Миков, Л. Цит. съч., 45–46.

²⁸ Kurz, O. Цит. съч., 82–83.

на санкция²⁹. В заключение можем да кажем, че религиозната употреба на механичния часовник не трябва принципно да се изключва въз основа на гореспоменатата несъвместимост. Въпреки това, също така не изглежда много убедително тази употреба да е служела като мотив за построяване на часовникови кули на територията на Османските Балкани.

Последно, главната функция на часовниковите кули, за която говорят всички изследователи, била регулирането на работното време и контролът на конкуренцията в градските занаятчийски и търговски центрове. В тази светлина се обяснява и разпространението на строежа на часовниковите кули през втората половина на XVIII и първата на XIX в., т.е. в един период на ускорено търговско и промишлено развитие, като явлението се свързва също и със засилването на цеховата организация в много от старите и нови протоиндустриални градски центрове. Наличните данни за ритъма на строежа на часовникови кули в сегашната територия на България по-скоро потвърждават това становище. Първата часовникова кула в България била по всяка вероятност тази в Пловдив, построена преди 1611 г. Поне още три кули (в Пазарджик, Лом и Кюстендил) били построени през XVII в., приблизително петнайсет през XVIII, и седемнайсет през XIX в. до Освобождението³⁰. Рашел Ангелова забелязва, че през периода 1700 – 1821, т.е. периода на Ранното възраждане, се наблюдава най-интензивен строеж на часовникови кули³¹. Едно алтернативно групиране на данните би показало, че почти половината от тези кули (17 от 36) били построени през годините 1750 – 1830, по време на нарастващото търговско и занаятчийско развитие. Намаляването на строителството на часовникови кули след Освобождението също така се свързва имплицитно с упадък на градската занаятчийска икономика през тези години. Във връзка с това, освен факта, че в годините около Освобождението повечето от градските центрове са се сдобили вече с часовникова кула, трябва също да се вземат предвид и паралелните процеси на „приватизация“ на времето и фактът, че разпространението на други видове часовници (стенни, за маса или джобни) намалява зависимостта от публичните такива. Също така развитието на нови форми на организация на труда и практики на трудова дисциплина докарват в работните места нови, по-развити времеизмерващи механизми. Един такъв пример е часовникът с двата циферблата от постоянната

²⁹ За подобна интерпретация на призивите за „ползата“ от часовниковите кули в Анадола през XIX в. вж.: *Uluengin, M.* Цит. съч., 20–21. За подобни стратегии при въвеждане на западни технически иновации в Османската империя вж.: *Kurz, M.* *Modernization in the Ottoman Empire between the Treaty of Karlowitz (1699) and the reign of Mahmud II (1808–1839): a process of cultural transfer.* – In: *Mitev, Pl., I. Parvev, M. Baramova, V. Racheva* (eds.) *Empires and Peninsulas. Southeastern Europe between Karlowitz and the Peace of Adrianople 1699–1829.* Berlin, 2010, 163–170.

³⁰ Данните са взети от *Тонев, Л.* Цит. съч.; *Тулешков, Н.* *Крайпътната...; Миков, Л.* Цит. съч.

³¹ *Ангелова, Р.* Цит. съч., с. 34.

експозиция на Националния исторически музей в София, който в началото на XX в. отчитал паралелно астрономическото време и работните часове в една пловдивска тютюнева фабрика³². Като цяло функционалните обяснения, на които се спряхме, по мое мнение, оставят на заден план символичния фактор на трансфера и разпространение на часовниците-кули, водейки по този начин до неговото относително недооценяване.

* * *

Това деликатно отношение между функционалност и символичен капитал, или другояче казано „престиж“, става още по-сложно, както ще видим, когато разглеждаме другите видове часовници, идването и разпространението на които из нашите земи далеч не се е радвало на специално внимание от историческата наука. Преминавайки от разглеждането на обществените часовници-кули, към часовниците, които са лична или колективна собственост, ние всъщност следим пространственото движение на часовника, от градския пейзаж към затвореното пространство на храма, манастира или дома, за да стигне до човешкото тяло (до джоба или ръката). Колкото предметите, които изучаваме, стават по-малки, движими и многобройни, толкова по-трудно можем да ги локализираме и да следим тяхното движение, поне докато се появят достоверни държавни статистики. За компенсация обаче нарастващата „близост“ на часовника до човешкото тяло, нарастващата интимност и лично отношение на човека към времеизмерващите механизми оставят принципно повече следи от тяхната употреба в писмените извори, сведения, които са много ценни за разбирането на по-общия въпрос за усещането на времето.

Първата задача обаче при разглеждането на въпроса е да се локализируют самите предмети и да се оформи една, колкото е възможно, по-достоверна картина за техния произход, маршрутите на проникването им и разширяването на тяхната употреба. В своята основополагаща студия Ото Курц набелязва етапите на проникване на европейските часовници в Цариград и Мала Азия, като се започне от дипломатически подаръци и военни компенсации на султана и османския елит през XVI в.³³, през часовниците, показващи лунното движение, произведени през XVII в. от европейските часовникари в Галата, завземането на османския пазар от английските часовници през XVIII в., за да се стигне до „плурализма“ на часовниковия пазар през XIX в.³⁴ За съжаление, с изключение на някои скорошни малки студии предимно от областта на османистиката, не разполагаме с подобна студия за Балканите и не е лесно да

³² „Стенен часовник на Италианските тютюневи реджии за отчитане на работното време. Пловдив, началото на XX в.“, Национален исторически музей – София.

³³ Срв. *Faroqhi, S. Moving goods around and Ottomanists too. Surveying Research on the transfer of Material Goods in the Ottoman Empire.* – *Turcica*, 32, 2000, 435–466.

³⁴ *Kurz, O.* Цит. съч. Вж. също: *Özdemir, K. Ottoman Clocks and Watches.* Istanbul, 1993.

преценим как се отразяват тези движения в региона. Консулските донесения от Балканите и търговските статистики отпреди 1878 г. обикновено се отнасят до цялата империя или до определени митнически пунктове. Поради това оптималното, което можем да почерпим от тях, е информацията относно произхода и видовете внесени часовници, пунктовете на тяхното влизане в империята и фрагментарна информация за тяхната цена и тежест, данни, които не ни позволяват да преценим внесения им брой.

Австрийските консулски донесения са от изключително значение, тъй като дават повече информация за търговията от Централна Европа по суша и по Дунава, и отразяват разделението на маршрутите и респективните зони на търговското проникване. Немски часовници с ниско и средно качество, оценени на 10 000 акчета, стигнали в Солун през 1776 г. по суша през Земун, докато часовници от Франция и Италия са изпратени по море до Костанца в 1813 г.³⁵ Търговията по Дунава през XIX в. докарва до региона предимно швейцарски златни и сребърни джобни часовници, докато в търговията с по-големите часовници, изглежда, че има предимство производството на дървени и музикални часовници от Шварцвалд³⁶. През 1866 г. научаваме, че търговията с часовници и часовникови стъкла в градовете и панаирите на Одрин, Варна и Пловдив е монополизирана от цариградските търговски къщи³⁷. Въпреки това, австрийският консул в Русе пише в донесението от 1867 г., че на часовниковия пазар в Пловдив доминира абсолютно продукцията от Австро-Унгарската империя³⁸. Швейцарските часовници поради тяхното качество и успешните стратегии на адаптация към ориенталския вкус, изглежда че спечелват лъвският дял от пазара през втората половина на XIX в. както в Цариград, така и в балканските провинции. Французинът Марк де Пелан коментира от Цариград през 1864 г.: „Швейцарците главно продават джобните часовници, а ние не продаваме нищо освен няколко махални часовника“³⁹. Когато Феликс Каниц посещава „западнобългарския панаир“ в Пирот, заварва там няколко сахатчии, които продават масово швейцарски часовници. Той отбелязва, че и най-бедният мюсюлманин носи вече такива часовници, окачени на шията си, и че швейцарците без никаква държавна протекция са успели да завоюват пазара, добавяйки фигури „арабеск“ и източна декорация на техните часовници, за да удовлетворят мюсюлманската клиентела⁴⁰.

³⁵ *Michoff, N.* (ed.) *Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens (Offizielle Dokumente und Konsularberichte)*, II. *Österreichische Konsularberichte*, Sofia, 1943/1953, I, S. 12, 19–20.

³⁶ Пак там, с. 194, 281; *Michoff, N.* (ed.) *Beiträge...*, II, S. 134, 141, 201.

³⁷ Пак там, с. 210.

³⁸ Пак там, с. 275.

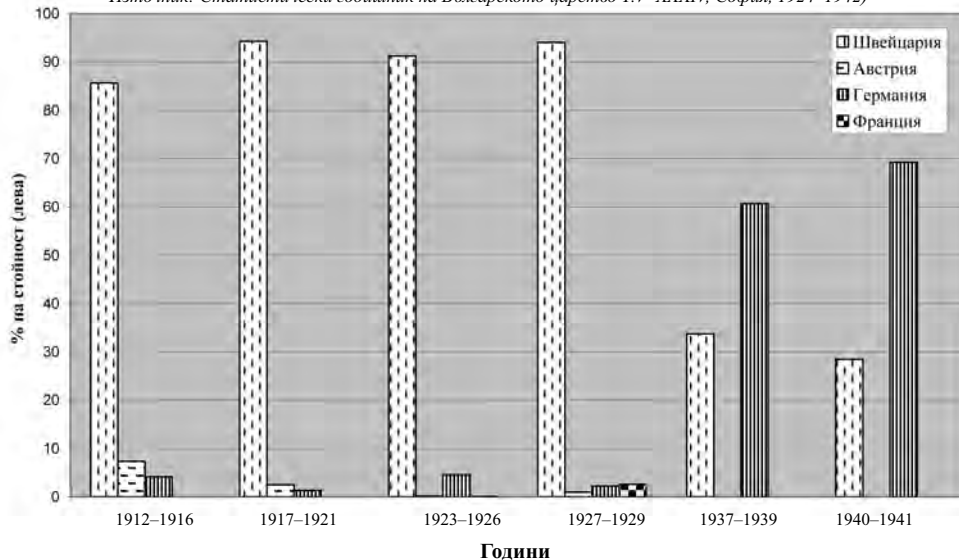
³⁹ *Michoff, N.* (ed.) *Contribution à l'histoire du commerce de la Turquie et de la Bulgarie*, III, *Rapports consulaires français. Documents officiels et autres documents*. Svishtov, 1950, с. 485.

⁴⁰ *Kanitz, F.* *West-bulgarischer Panair zu Pirost*. – *Österreichische Monatschrift für den Orient* (Wien), 15 –1–1876. – In: *Michoff, N.* (ed.) *Beitrag...*, II, S. 445.

По всяка вероятност швейцарският внос запазил своите добри позиции на българския часовников пазар и от годините последвали Освобождението до междувоенния период⁴¹. Само през 30-те години на XX в., когато България навлиза все по-тясно в орбитата на немската икономика, това предимство се поставя под съмнение от немския внос (вж. схема № 1), най-вече от часовниците за маса, за стена и часовниците за сгради, които представляват 60,27% и 30,29% от немския внос в последните два периода, респ. 1937–1939 г. и 1940–1941 г.

СХЕМА 1
Внос на часовници в България по страни (1912–1941)

Източник: Статистически годишник на Българското царство Т.V–XXXIV, София, 1924–1942)

Освен особените проблеми, които представляват статистиките от периода преди Освобождението, трябва също да си даваме винаги сметка за това, че часовниците се купуват и внасят откъслечно от пътуващите хора, по онова време най-вече от търговците, и е напълно възможно маршрутите им да нарушават геооочертаните зони на влияние в търговията с часовници. Например, абаджията хаджи Стефан Дечов от Татар Пазарджик (пътуващ често до Мала Азия) купува часовника си не в родния си град или в близкия Пловдив, а моли Константин Фотинов да му купи един английски часовник в Смирна на средна цена и да му го прати по първия човек, който пътува оттам за Пазарджик⁴².

⁴¹ За съжаление, за периода 1878–1912 няма публикувани използвани статистически данни, тъй като часовниците се включват в една и съща група, наред с други стоки (оръдия и др.).

⁴² Данова, Н. (ред.) Архивът на Константин Георгиев Фотинов. Т. 1. Гръцката кореспонденция. С., 2004, с. 601.

Притокът на европейски часовници на Османските Балкани има свои агенти и създава, от само себе си, нуждата от обучени занаятчии, които да популяризират и да обезпечават технически употребата на новите механизми. Издирването на следите на тези хора представлява важна стъпка за проследяване динамиката на трансфера, един от важните аспекти на който е технологията. Освен това информацията за тях може да служи като показател за ритъма на дифузия на часовниците сред населението. Два вида занаятчии са получателите на новата технология, а професионалното и регионалното разделение, за което става дума, се определя от размера на часовниците. Железарите и ковачите от региони с развит железодобив (Самоков, Банско и др.) поддържат и произвеждат големи часовникови механизми, преди всичко тези за часовниковите кули. Например Тодор хаджи Радонов, който пътувал и следвал в Европа, сглобява в 1866 г. механизма за кулата в родния си град Банско, а години по късно представя един подобен механизъм на Пловдивския панаир, който е закупен за сметка на Зографския манастир в Света гора⁴³. Също така през втората половина на XIX в. се прочуват с техните саморъчно направени часовници братя Димкови от македонското село Горно Броди⁴⁴. Габровските железари Ганю и Къню Сахатчийски се занимават не само с производството и поддръжката на часовникови механизми, но и с леенето на камбани за часовниковите кули⁴⁵. Не на последно място Георги Иванов Сахатчиев от Самоков заедно със сина си Иван в началото на XIX в. започват от нулата производство на стенни часовници и ги продават из тракийските панаири. Това занятие, според краеведа Христо Семерджиев, процъфтява в Самоков до 50-те и 60-те години на XIX в., когато европейските т. нар. „белиградски“ часовници започнали да конкурират местните „по изработка и евтиния“⁴⁶.

Също така Семерджиев отбелязва много интересния факт, че този вид часовници били дошли в града от Света гора според спомени на самоковчани от началото на XX в.⁴⁷ Значението на манастирите за историята на механичните часовници в Западна Европа е много добре познато и широко коментирано в библиографията⁴⁸. Подобно отношение към измерването на времето в Света гора вероятно има нещо общо с наченките на часовникарския занаят в Самоков. Хилендарската кондика от XVIII в. съдържа две интересни бележки: отец Прохор донесъл в манастира един часовник от София през

⁴³ [Кънчов, В.] Пътуване по долините на Струма, Места, и Брегалница. – *Сб. НУНК*, 12, 1895, с. 281; *Z. [Атанас Шопов]*. Два санджака от Източна Македония. – Период. сп., 37–38, с. 13.

⁴⁴ *Георгиев, Л., Г. Георгиев*. Един забравен свят. Очерци за миналото на българското техническо творчество. С., 1983, с. 21.

⁴⁵ *Цончев, П.* Из стопанското минало на Габрово. С., 1929, 227–228.

⁴⁶ *Семерджиев, Хр.* Самоков и околността му. С., 1913, с. 233.

⁴⁷ Пак там, с. 233.

⁴⁸ *Mumford, L.* Цит. съч., 12–18; *Landes, D.* Цит. съч., 53–66.

1766 г., а няколко години по-късно, в 1781 г., проигуменът Теодосий донесъл още един часовник, този път от Ниш⁴⁹. Кондиките и инвентарните списъци на манастирите са отделна група писмени извори, които със сигурност съдържат ценна информация в тази насока. Например при инвентаризацията, извършена в училищата, енорийските църкви и манастирите в Търновската епархия през периода 1813 – 1826 г., която е описана и регистрирана в специална кондика, научаваме, че две църкви в градовете Елена и Стара Загора, както и два от седемте манастира в областта (Дряновският и Килифаревският), имат стари „висящи“, т.е. стенни, часовници, вероятно донесени през втората половина на XVIII в.⁵⁰

Другият клон на занаятчийство, пряко свързан с разпространението и поправянето на по-малките часовници (джобни и по-късно ръчни), това е златарството. Интерес представлява фактът, че биха могли да се очертаят две търговски мрежи, една източна и една западна, които се срещат на Централните Балкани. Става дума за мрежите на двете търговски диаспори: на арменците и на цинцарите, от които обикновено българите научавали занаята⁵¹. Цариградските арменци златари са прочути още от края на XVIII в. с техните изключителни умения при обработването и оформянето на скъпоценни камъни, купувани от Запад, така че да удовлетворяват източния вкус⁵². Изглежда, че те прилагат през XIX в. същата тактика и в търговията с часовници, добавяйки своето име, наред с ориенталски декоративни мотиви върху циферблатите на швейцарските часовници, които внасяли за продан в Османската империя. Два такива сребърни джобни часовника от втората половина на XIX в. се съхраняват в колекцията на Националния исторически музей в София. Те са постъпили в Музея от фонда на Софийската митница, имат швейцарски механизми („Билод/Зенит“ и „Лонжин“, като втората марка е написана и с арабски букви върху циферблата) и носят логото на арменските златари от Цариград „К. Серкисов и Насиб Джебзеджиян“⁵³. След Освобождението арменските златари и часовникари, изглежда, са водещи в занаята в София. През 1920 г. арменците Керестеджиян, Хугасян и Карагюзян са собственици на най-големите търговски къщи в София за търговия на едро с часовници и части, докато един друг арменец – Гарабед Кумруян, е по онова време придворен доставчик на бижута и часовници⁵⁴.

⁴⁹ Райков, Б. (ред.) Хилендарсака кондика от XVIII век. С., 1998, с. 62, 73.

⁵⁰ Снегаров, И. (ред.) Друг Търновски кодекс (за училища, енорийски църкви и манастири). – ГСУ, 1942, 66–67, 78, 82–84.

⁵¹ Семерджиев, Хр. Цит. съч., с. 232.

⁵² Michoff, N. Contribution..., III, с. 60.

⁵³ Национален исторически музей – София, фонд „Часовници“, № 23181/3 & 23181/5. Бих искал да изразя моята благодарност към колегите от музея, които любезно ми предоставиха достъп към този фонд за нуждите на това изследване.

⁵⁴ Часовникар, I, № 1, 15 ян. 1920.

В другия край на империята, в Западните и Централни Балкани, цинцарите, които се движат между австрийската и османската територия, са отлични златари, а както проф. Душан Попович забелязва, това е техният „национален“ занаят⁵⁵. Покрай златарството цинцарите в Сърбия се специализират и в сглобяване и ремонт на часовници⁵⁶, професия, която, изглежда, упражняват също и в българските градове. Цинцарите донасят златарския занаят в Пазарджик и, според К. Моравенов, те също са между хората, които упражняват занаята в Пловдив през 60-те години на XIX в.⁵⁷ Един цинцарин часовникар на име Констадин е свързан със свалянето на Ловешкия владика Мелетиос през 40-те години на XIX в., тъй като последният бил обвинен, че поддържал връзка с жената на часовникаря⁵⁸. Тази история предоставя сюжета на първата оригинална българска пиеса от Теодосий Икономов със заглавието „Ловченският владика или бела на ловченският сахатчия“, написана през 1857 г. и отпечатана в Болград (Бесарабия) в 1863 г.⁵⁹ Часовникарят от пиесата вече не е цинцарин, а българинът Стойче. Казвайки, че ще пътува до Свищов, за да купи части за часовниците си, той неочаквано се връща в Ловеч и заварва невярната си съпруга с владиката⁶⁰. Икономов прибавя към текста на пиесата си в книжката и едно по-старо стихотворение със заглавие „За ловченският владика“, „написано от одного стихотворца още по него време (т.е. преди 15 години, б.м. А. Л.) в Одеса...“⁶¹ В стихотворението изменният „герой“ се явява като куюмджия (т.е. златар) а не часовникар, и това би могло да представлява още едно косвено свидетелство за първоначалното единство и смесване на двата занаята⁶².

Общата професионална организация на златари и часовникари вероятно продължава дълго след Освобождението⁶³, но в началото на XX в. часовникарите имат вече своя отделна професионална организация, поне в столицата⁶⁴. Статистиките на населението по професии след 1888 г. показват съвсем

⁵⁵ Поповић, Д. О Цинцарима. Прилози питанью постанка нашег грађанског друштва. 3. изд. Београд, 2008, 140–141.

⁵⁶ Както например в Крушевач. Ковачева-Константинова, В. Занаяти в югозападните български земи XV–XIX век. С., 1991, с. 246.

⁵⁷ Батаклиев, И. Град Татар Пазарджик. Историко-географски преглед. С., 1923, с. 165; Моравенов, К. Паметник за пловдивско християнско население. Пловдив, 1984, с. 40, 71.

⁵⁸ Иванов, Г. Елинизъмът в Ловчанска епархия през време на турското владичество. – Във: Ловеч и Ловчанско. Географско, историческо и културно описание. Т. 3. 1931, 20–22.

⁵⁹ Икономов, Т. Ловченският владика или бела на ловченският сахатчия, комедия в три извършвания. Болград, 1863.

⁶⁰ Пак там, 15–16, 32.

⁶¹ Пак там, с. 75.

⁶² Пак там, 75–78.

⁶³ В Пловдив например са регистрирани през 1885 г. 197 „златари и часовникари“. Стоянов, М. Когато Пловдив беше столица. 2. изд. Пловдив, 2008, с. 109.

⁶⁴ Доклад до Министъра на търговията и земледелието за Икономическото поло-

скромна тенденция на растеж в развитието на занаята през първите 30 години след Освобождението, която вероятно отразява бавния ритъм на урбанизация в България през същия период⁶⁵. развитието на професията ще компенсира това изоставане през междувоенния период, когато се развиват и няколко интересни инициативи от кооперативен характер под ръководството на Георги Хаджиниколов. Той бил първият българин, който получил висше образование по часовникарство в Швейцария (той се дипломира през 1916 г.). Също така издава през 1920 г. списанието „Часовникар“ и през същата година е между основателите на часовникарската кооперация „Зора“, а десет години по-късно става директор на индустриалното предприятие „Гномон“, което произвежда големи часовникови механизми и снабдява с тях железопътни станции и други сгради из цяла България⁶⁶.

* * *

Ако издирването на предметите и агентите на трансфера, т.е. на търговци и техници, представлява първата ос в изследването на нашата тема, втората е ориентирана към издирване на сведения в разни, предимно писмени, извори за практиките и системите на измерване и социално координиране на времето, потребителите на часовници и средите, в които най-често се употребяват тези механизми. Тази линия на изследване ни довежда по-близо до динамиката на обществото, което приема трансферираните предмети, разкривайки символните и материалните нужди, обуславящи тяхната конкретна употреба.

Разпространението на часовниците довежда постепенно до заместването на традиционните системи на проследяване и определяне на времето, характерни за затворените и самостоятелни аграрни общества, системи, които се структурират около природни или религиозни времеви знаци. В дългата си и интересна статия от 1859 г., озаглавена „За леточислението или хронологията“, Димитър Мутев, от известния калоферски чорбаджийски род, ни дава възможност да получим представа за стартовата позиция на тази дълбока

жение на Района на Софийската търговско-индустриална камара през 1906 и 1907 г. С., 1908, с. 108.

⁶⁵ В 1888 г. в България са регистрирани 208 самостоятелни часовникари, а 5 години по-късно те са още по-малко – 201. От преброяването от 1900 г. започва да се прави разграничение между занаятчии и търговци на часовници. През 1900 г. са регистрирани 150 занаятчии и 134 търговци (общо 284), докато в 1905 г. те са респ. 268 и 40 (общо 308). През 1910 г. техният брой бил 327 (общо), в 1920 г. – 384 (общо), а в 1926 г. – броят им е вече 463. Резултати от преброяване населението на княжество/царство България от 1888/1893/1900/1905/1910/1920 и 1926 г. С., 1890/1893/1900/1904/1920/1923/1931. За постепенното развитие на занаятите, свързани с поправки, вж.: *Георгиев, Г.* Освобождението и етнокултурното развитие на българския народ 1877–1900. С., 1979, 31–32.

⁶⁶ Постоянната експозиция на Националния политехнически музей в София предлага интересни материали за Георги Хаджиниколов. Вж.: Национален политехнически музей – Каталог. С., 2004.

промяна. Той описва по какъв начин делят денонощието „[...] нашите Българе⁶⁷, не само до где часовниците са били още рядки, но токо речи и до днес... Денят разделят на няколко части: утро (сутрина), пладня, и вечер [...]: утрото или сутрината поченва от как слънце истече и кога искът да определят с по-голяма точност времето до пладня, то казват, кога църква клепа, кога църква пуска, до обяд, по обяд и подир обяд“⁶⁸. Тези условни „части“ на деня ще се заместят – или ще се допълват – от часовете, и това е един процес, отговарящ на постепенното надделяване на „градското“ време в селото и на нарастващия стремеж към координация и дисциплина.

По същото време в градските центрове на България се използват паралелно две системи за измерване на времето: традиционното ислямско време, познато като часова система *алатурка* (*езани* или *гуруби*), в която броенето на часовете започва от залез и изгрев слънце; и европейското време, или системата *алафранга* (или *зевали*), в която обяд и полунощ представляват осите за измерването на времето. Разпространението на механичните часовници с часовете, обозначени в циферблата по системата *алатурка*, означава, че традиционната ислямска система на измерване на „сезонни“ часове, чието траене варираше в зависимост от дължината на дневната светлина, се заместила постепенно от една „официална алатурка“ система, измерваща стандартни часове от 60 минути, започвайки от залез слънце. Този процес, който се развива паралелно с дифузията и влиянието на механичния часовник, през втората половина на XIX в. вече е завършен. От този момент нататък, изборът между двете системи е абсолютно независим от разпространението на времеизмерващите механизми и е въпрос преди всичко на геополитическа ориентация и идеологическа борба. Решен за България с Освобождението и избора на европейската система, този въпрос ще продължи и през първите десетилетия на XX в. да предизвиква в Османската империя дебати и борби между професионалните елити – привърженици на „вестернизацията“ и традиционно ориентираните интелектуалци⁶⁹.

Разширяването на употребата на механичните часовници, свързано с геоописаната постепенна „хомогенизация“ на времето, отговаря едновременно на практически и символични нужди. Развиващата се търговия, образованието и по-късно индустриалното производство, заедно с религията, са социалните

⁶⁷ Авторът очевидно се отнася към селското българско население по начин, който препраща към силната още в средата на XIX в. връзка между социални и етнически обозначения. По този въпрос вж.: *Lyberatos, A. Men of the Sultan: the Beğlik Sheep Tax Collection System and the Rise of a Bulgarian National Bourgeoisie in Nineteenth Century Plovdiv. – Turkish Historical Review, 2010, No 1, 82–83.*

⁶⁸ *Мумев, Д.* За леточислението или хронологията. – Месецослов на българската книжнина, II–III, 1859, с. 8.

⁶⁹ *Wishnitzer, A. ‘Our Time’: On the Durability of the Alaturca Hour System in the Late Ottoman Empire. – International Journal of Turkish Studies, 16, No 1–2, 2010, 47–69; Idem. A Comment...*

полета, в които се очаква по-голям стремеж към координация и дисциплина. Носенето на часовник има обаче едновременно и, може би в преобладаваща степен, символично значение, тъй като предоставя социален престиж на притежателя си. Изследването в редица османски регистри за наследство (*тереке*) показва, че часовниците, първоначално луксозни подаръци към султана и имперската върхушка в Цариград, започват от XVIII в. да се разпространяват сред по-широки слоеве на населението, и това е един процес, свързан с възникването на търговската буржоазия в империята⁷⁰. Социално издигащи се християни буржоа участват в този процес на „демократизация“ на употребата на часовника, който служи на техните практични и символични нужди. В средата на XVIII в. в Софийските кадийски регистри се споменава първият християнин притежател на часовник⁷¹. Повече от един век по-късно дарителят Христо Георгиев е представен на скулптурата, поставена на входа на Софийския университет, с леко отворено сако, така че да се вижда веригата на джобния му часовник.

Да носиш часовник (обикновено висящ от шията) се смятало също в средата на XIX в. за нещо подходящо за един учител⁷². Известната история на Петко Славейков показва обаче, че часовникът бил толкова престижен, колкото и скъп. Славейков обяснява, че по онова време било абсолютно невъзможно за един млад учител като него да си купи часовник от заплатата. Той взел своя от един калфа шивач с уговорка 6 месеца да му дава уроци, а също така да му плаща допълнително и по 10 гроша месечно. След уволнението Петко не могъл да изплати часовника и терзията го взел обратно. Петко и баща му Рачо, казанджията, преживяват това лишение като голяма заплаха за неговия социален престиж, тъй като Петко не би могъл да се върне към казанджийския занаят, без да стане за резил: „Сега барем сахат да не беше окачал“ – казваше баща му и продължаваше да го укорява: „Започни от даскалък, от кибарлък, окачи сахат, стъкми се, хе, като „баро баджо“, като че си някой чокойски син, а че свърши на казанджилък: „прокопсия до коляно“⁷³.

Часовникът вече става все по-необходим в сферата на градската икономика със задълбочаването разделението на труда, и работното време започва да се превръща в стока, чието точно измерване придобива нарастващо значение за работодатели, работници и работнички⁷⁴. Трудовите договори, както този, който Михалаки Гюмюшгердан сключва с трима тъкачи през 1848 г.,

⁷⁰ Göçek, F. M. *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire. Ottoman Westernization and Social Change*. Oxford – New York, 1996, 97–107. Хипотезата на Фатма Гючек се потвърждава и от изследването на Росица Градева в Софийските кадийски регистри. *Gradeva, R.* Цит. съч., 788–790.

⁷¹ Пак там, с. 790.

⁷² Гаврилова, Р. Колелото на живота. Всекидневието на българския възрожденски град. С., 1999, 156–157.

⁷³ Славейков, П. Р. Съчинения. Т. 3. С., 1979, 54–55.

⁷⁴ Thompson, E. P. Цит. съч.

задължавайки ги да приемат, че ще работят вечерно време на светлина през зимата, са красноречив пример за тези процеси. Както коментира Николай Тодоров, по онова време обикновено дължината на работния ден не предизвиквала още възражения, въпреки че, изглежда, обикновената работа „от тъмно до тъмно“ не се смятала достатъчна за пловдивския капиталист⁷⁵. По подобен начин прочутият „шевекер“, или 14- до 18-часов работен ден, на калоферските занаятчии в Цариград нарушава значително ритмите на природата⁷⁶. Въпреки че положението в това отношение в западния след Освобождението занаятчийски сектор не се променило значително до Първата световна война, развитието на работническото движение и постепенното въвеждане на законодателство за работното време определило рамките за пошироката употреба на часовника⁷⁷. Доколкото на мен ми е известно, съотношението между двата процеса, както и времето и темповете на разширяване употребата на часовника и от по-бедните слоеве на българското общество не са били предмет на специално изследване.

Като последен пример в този калейдоскопичен и задължително непълен преглед на практиките и употребите на часовниците, както и на техните символични и функционални измерения, ще ни служи една история, която е много характерна и показателна за промяната в усещането за времето и за дълбоката психосоциална трансформация, която съпътства употребата на часовника. Става дума за Неофит Рилски, неговия дневник и неговия часовник. Както се отбелязва от съвременните изследвания по социална история, съществува тясна връзка между часовника и дневника като инструменти за контрол и дисциплиниране в рамките на процеса на възникване на модерния индивид⁷⁸. А случаят с Неофит Рилски представлява една много интересна илюстрация за тази връзка. Още в 1836 г., когато вече е учител в Габрово и започва да пише своя дневник, Неофит Рилски притежава часовник и спорадично отбелязва точния час през деня, когато се случват разните метеорологични и други събития⁷⁹. Той продължава тази практика и в Копривщица, където се премества

⁷⁵ Тодоров, Н. За наемния труд в българските земи към средата на XIX век. – Исторически преглед, XXV, № 2, 1959, 18–19.

⁷⁶ Начов, Н. Калофер в миналото. 2. изд. С., 1990, с. 90 сл.; Маджаров, М. Моите спомени. 2 изд. С., 1968, 151–154.

⁷⁷ Нейчев, Х. Работният ден и пролетариатът (8-часов работен ден). С., б.г., 52–53.

⁷⁸ Dekker, R. Watches, Diary Writing, and the Search for Self-Knowledge in the Seventeenth Century. – In: Smith, P., B. Schmidt (eds.) Making Knowledge in Early Modern Europe. Chicago – London, 2007, 127–142; Baggerman, A. Lost Time: Temporal Discipline and Historical Awareness in Nineteenth-Century Dutch Egodocuments. – In: Eadem, R. Dekker, M. Maschuch (eds.) Controlling Time and Shaping the Self. Leiden, 2011, 455–541.

⁷⁹ Например: „Юли 25: –, в тойже били би в сретения Г. Митрополиту Терновскому, тогда и пришол он в 6 часов“ – НА – БАН, ф. 12к, оп. 1, а.е. 1, Неофит Рилски, Дневник, 7 май 1836 – 9 окт. 1847, л. 89.

през 1837 г., за да учителства. След като се завръща в Рилския манастир през 1841 г., бележките за часовете се явяват все по-често в дневника му, а конфликтът между светското и религиозното време, преживяван от Неофит, се изразява все по-красноречиво, тъй като той регистрира редовно различните, всеки път, часове, през които се извършват ежедневните религиозни практики. С часовник в ръка Неофит отбелязва часовете, през които монасите се приканват за молитва или когато литургията свършва: август 15: „(иже бил петък) клепали на 5 1/2 часо̀в но̀щиа“, септември 14: „(иже бил неделя) но̀щию клепали на 6 1/2 часо̀в“⁸⁰. Награпчивата идея на Неофит за измерването на времето и точността достига кулминация на Великден 1845 г.: „Априлия 15 (иже бил Неделя Светий Пасха) но̀щюу клепали на 5.“, пише Неофит, а в скоби добавя: „Христос воскресе рекло се на 6 1/2“⁸¹. През май 1846 г. Неофит губи часовника си, връщайки се от Стара Загора в манастира. На следващия ден той отбелязва в дневника си: „[...] аз же много скорбял за сахато и немогл никоим образом утешити себе“⁸². Тази бележка е изключително показателна за психологическите измерения на все по-близкото отношение между човека и часовника, дори и в рамките на един манастир, който, въпреки очакванията за обратното, функционира с едно отпуснато усещане за времето.

Последната, но не по-малко важна, линия на изследване на „кръстосаните“ истории на културен трансфер и трансформация е проучването, паралелно с разпространението на часовника, на трансфера на „знанията“ за него и употреба му, процес, свързан с разширяването на грамотността и разпространението на печатните медии през XIX в. Чрез редица текстове, като започнем от учебниците по физика и продължим с вестници, списания и книги, се разширява „знанието“ за механичните часовници и измерването на времето, докато паралелно се разпространява и един нормативен, повлиян главно от протестантската етика, дискурс за това, какво значи да „използваш“, да „експлоатираш“, да „харчиш“ или да „губиш“ времето си. Разглеждането на тази проблематика, изследването на която би могло да ни посочи особености на „времевата“ култура у нас, надхвърля обаче рамките на настоящата статия.

Трансферът, който се опитахме в тази статия да осмислим и да проследим – доколкото изворите ни го позволяват – не се отнася и не може да се отнася до „националните култури“ като единици на произход или приемане на трансферираните предмети и културните практики. Въпреки че страната на произход на времеизмерващия механизъм не е по принцип без значение за оформянето на „националните образи за другия“ (и случаят „Швейцария“ е характерен в този смисъл), това, което срещаме в двата края на трансфера, е фактически плуралистична и мултиетническа обстановка, в която има различ-

⁸⁰ Пак там, л. 98, 101 и разпръснато.

⁸¹ Пак там, л. 54 гръб.

⁸² Пак там, л. 68.

ни производители, търговци и потребители. Едно „българско“ схващане или усещане за времето, особено когато говорим за периода преди Освобождението – е абстракция от мултикултурно общество, в което, например, мюсюлманското население, изглежда, че развива изключително силно отношение към „цъкащото гюленце“. Изследвайки този трансфер, осъзнаваме едновременно, че „баналността“ и голямото разпространение на явлението го превръща от нещо, което се обяснява от изворите и категориите на изследователя, в едно огледало за неговите категории и извори и го подтиква към постоянна саморефлексивност. Трансферът на механичните часовници и времеизмерващи практики, в посока от европейското „ядро“ към неговата периферия и останалия свят, има подчертан транснационален характер и поема функцията на социална и културна хомогенизация, която се развива паралелно с тенденциите за изкристализиране на отделните „национални култури“. Един саморефлексивен изследователски подход, който ще надхвърля неподходящите национални рамки, би могъл да предложи алтернативни сравнения (географски, социални и др.), които е възможно да бъдат проследени в процеса на приемането и употребата на времеизмерващите машини на регионално ниво. От друга страна, фокусирането върху „преживяването“ би ни предпазило от опростения модел на „вестернизация“, който приема за даденост абсолютно определящото влияние на една доминираща култура върху друга по-ниска култура-приемник. Също така този подход дава възможност да разглеждаме от друга гледна точка дълбоките преобразувания и преживявания, свързани с т. нар. европеизация на балканските общества.

